

'לא יהיה כלי גבר על אישה ולא ילבש גבר שמלת אישה' – לבוש ומגדר בגניזת קהיר*

אורה מולד'ואזה

הקדמה

אשת נתן בן שמואל החבר, 'הנזר',¹ מעניקה בצוואתה מ-1151 מלבושים לשתיהן שפחותיה, ובדבריה מבחינה היא בין מלבושי הגבר למלבושי האישה: 'וכל המלבושים המתאימים לנשים יהיו להן, ומה שאינו לנשים יהיה לבעלה הנזר' (ומא כאן מן קמאש יצלח ללנסא להמא ומא יצלח לגיר אלנסא לזוגהא אלנזר).² ידיעה זו מצטרפת לידיעות אחרות בגניזה המזכירות 'תוב נסאיי', בגד של אישה, ו'תוב רגאלי', בגד של גבר.³ מתוך כך נראה כי בקרב יהודי המרחב המוסלמי בימי הביניים בגד היה מציין של מגדר, וכל אחד לבש מלבושים השייכים לבני מינו. סוגיית לבוש ומגדר בגניזת קהיר נדונה בקצרה אצל גויטיין בספרו 'חברה ים תיכונית' ומאמרים מספר שלו, ולעולם היא חלק מתיאור כללי של סדרי חברה.⁴

* שיעוריו של פרופ' משה גיל בנושא היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה היו לי ראשיתו של מסע מרתק לגילוי נבכי העבר בדפי גניזת קהיר. אז הכרתי לראשונה את דף הגניזה המוכתם, הקרוי והבלוי ונמשכת אל השוטטות בין שורותיו כדי לפגוש את האדם העומד מאחוריהן. פגשתי אותו בביתו, בבית הכנסת, במקום עבודתו, בחוגי משפחתו והחברים. ראיתי אותו בשמחתו, בצערו, בכאבו ובחוליו. לוויית אותו במסעות עסקיו והכרתי את האנשים ואת החפצים בסביבתו. עולם ומלואו חשפה בפני גניזת קהיר בחייו של האדם הבודד ובקורותיה של הקהילה היהודית במרחב המוסלמי בימי הביניים. תודה עמוקה אני חבה לפרופ' משה גיל על הסקרנות והמשיכה שנטע בי לבלוש אחר הכתוב בדף הגניזה, לפצח את צפניו ולתרום למחקרי הגניזה ולתולדות עם ישראל בעוד פיסת מידע.

- 1 סופר בישיבה ודיין. ראה ריכוז המידע עליו: גויטיין, חברה, ו, עמ' 82 בערך.
- 2 צוואה: TS 13 J 22.2, הדפיס, כולל תרגום לעברית והבהרות, גויטיין, צוואות, עמ' קיא-קיג. ציטוט: ע"ב, שו' 10-11.
- 3 'תוב': יכול להיות גם בגד, גם אריג, גויטיין, חברה, ד, עמ' 180; גיל, במלכות, א, עמ' 562.
- 4 גויטיין, חברה, ד, עמ' 153-155.

ידידה כלפון-סטילמן, שלמדה במחקרה על לכוש האישה היהודייה והלכוש בכלל, לאור תעודות הגניזה, התמקדה בעיקר במראה הבגד, ברכיביו ובשימושו, ופחות עסקה בהבחנה בין מלבושי שני המינים. אף מחקריו החשובים של מ"ע פרידמן, הכוללים ידיעות חשובות ביחס ללבוש, נועדו לתכליות אחרות ולא ללבוש לשמו.⁵ מאמר זה מוקדש אפוא לבחינת הקשר בין לכוש ומגדר, כפי שהוא משתקף בגניזת קהיר, ויתמקד בשאלה כמה נבדלו זה מזה מלבושי נשים וגברים ועד כמה הקפידו שני המינים על ההפרדה במלבושיהם, הלכה למעשה. למיטב הבנתנו, יש בבחינה זו כדי להעשיר את ידיעותינו על מאפייניה של כל אחת מהמלתחות ועל מנהגי הלבוש בקרב נשים וגברים בקהילות ישראל, במרחב המוסלמי בימי הביניים.

הבחנה בין מלבושי גברים ונשים

צעד ראשון בבחינת הסוגיה מתחיל בציווי מקראי, הקובע הפרדה בין מלבושי שני המינים: 'לא יהיה כלי גבר על אישה ולא ילכש גבר שמלת אישה כי תועבת ה' אלוהיך כל עשה אלה'.⁶ למרות היות מצווה זו חד-משמעית, היו פרשנים שהתלבטו במשמעותה, ולא למדו ממנה שהתורה אוסרת לחלוטין על הגבר ועל האישה להחליף במלבושיהם. בדיון בתלמוד הבבלי שימשה מצווה זו כאסמכתא לאיסור על הגבר לגלח שיער בית השחי והערווה, וחכמים עוסקים בכך בהרחבה.⁷

תוך כדי דיון במצווה זו מתבררות משמעויות 'כלי' ו'שמלה'. נפתח בדיון במונח 'כלי'. 'כלי' הוא בגד,⁸ ונראה כי המחוקק המקראי אוסר על הגבר ועל האישה להחליף במלבושיהם. אולם, 'כלי' הוא גם נשק,⁹ ו'כלי גבר' הם 'כלי זיין'.¹⁰ סעדיה גאון תרגם 'כלי גבר' בפסוקנו בערבית: 'כלי הגבר' (אלאת אלרגאל), והמהדיר, י' דירינבורג, מציין שהגאון תרגם לאור המקור התלמודי 'לא תצא אשה בכלי זיין' (נזיר נט ע"א).¹¹ הקרא יפת בן עלי מפרש 'כלי גבר': 'כל הכלים הידועים שהם שייכים לגברים' (ג'מיע אלאלאת אלמערופה ללרג'אל).¹² אברהם אבן עזרא מפרש

5 סקירת המחקרים בנושא הלבוש בגניזת קהיר ראה אצל מולד-ואזה, הלבוש, עמ' 12-14.

6 דברים כב, 5.

7 בבלי, נזיר נט ע"א.

8 יסטרוב, מילון, א, עמ' 641.

9 שם.

10 דעת סופרים, דברים, עמ' רסח-רסט, מזכיר תרגום אונקלוס, שדייק בלשון 'כלי', ותרגם 'תקון זיין'.

11 רס"ג, תפסיר (מהדורת דירינבורג), דברים כב, ה, א, עמ' 285, דברי המהדיר שם, הערה 5; פירושי סעדיה גאון (מהדורת קאפח), דברים, עמ' קמו.

12 יפת בן עלי, פירוש לדברים כב, ה, כ"י המכון המזרחני, סנט פטרסבורג 41c, דף 184 ב-185 א.

שהאישה אסורה במלחמה ובכלי מלחמה המיוחדים לגברים.¹³ הרמב"ם מפרש 'כלי גבר', האסורים על האישה, 'עדי האיש', כגון מצנפת, כובע או כלי מלחמה.¹⁴ אין כל ודאות שיפת בן עלי וסעדיה התכוונו בפירוש 'כלי גבר' לכלי נשק בלבד, האסורים לשימוש האישה אך מותרים לגבר, כפי שהבין אברהם אבן עזרא, ואפשר שהבינו ברומה לרמב"ם.

מדרש הלכה 'ספרי' על ספר דברים מציין ביחס לצייווי המקראי מלבושים מסוימים האסורים לגבר ולאישה: 'שלא תלבש אשה כלי לבנים והאיש לא יתכסה צבעונים'.¹⁵ נלמד להלן מה הם פריטי הלבוש שיוחסו לגבר בלבד בעולם המוסלמי היהודי לאור מקורות מוסלמיים ויהודיים. יפת, בפירושו לצייווי, מזכיר פריטי לבוש יחד עם כלי הנשק האסורים לשימוש האישה: 'מנטקה וכל הכלים הידועים שהם שייכים לגברים' (אלמנטקה וג'מיע אלאלאת אלמערופה ללרג'אל). 'מנטקה' היא חגורה מכסף או מזהב, ששימשה בעיקר אנשי צבא,¹⁶ שליטים,¹⁷ ונחשבה קישוט של הגבר.¹⁸ 'מנטקה' חגרו אף השפחות, ששימשו במזיגת היין והגשתו במשתי הח'ליפים העבאסים כשהן לבושות בגדי גברים כנערים משרתים, 'ע'למאן', ונקראו 'ע'לאמ'יאת'. הן לבשו מעילים גבריים, גלימות גבריות וחגרו חגורות גבריות.¹⁹ למיטב ידיעתנו, 'מנטקה' לא נמצאת בגניזה ונראה שיהודים לא השתמשו בחגורה זו בגלל השימוש שלה בקרב לוחמים.

מלבד 'מנטקה', יפת מציין מלבושים נוספים האסורים לשימוש האישה: 'אנחנו למדים שיש לגברים מלבושים, שמגונה הדבר שהאישה תלבש אותם, כגון העמאמה, הנהוגה אצל הגברים, ולבוש האַקְבִּיָה והכפאתין' (ונחן נעלם אן ללרג'אל ת'אב יקבה עלי אלמרה לבסהא כלבס אלעמאמה כרסם אלרג'ל ולבס אלאקביה ואלכפאתין). מה טיבם של מלבושים אלה? נתחיל ב'עמאמה', שהיא מצנפת ששימשה לפני האסלאם

13 אברהם אבן עזרא, פירושי התורה (מהדורת וייזר), ג, עמ' רעז.
 14 רמב"ם, משנה תורה, הלכות עבודת כוכבים וחוקות עובדיה, פ"ב ה"י. לפי הלכה אסלאמית, השימוש בכלי נשק והאפשרות לקשטם אסורה לאישה ומותרת לגבר בלבד, הירש, המראה החיצוני, עמ' 139; מאיר, לבוש ממלוכי, עמ' 36-48.
 15 ספרי דברים, פיסקא רכו (מהדורת פינקלשטיין), עמ' 258.
 16 יפת בן עלי (לעיל, הערה 12). 'מנטקה': דווי, מילון, עמ' 420, השלמות, ב, עמ' 684; בסול, מידע, עמ' 93-94. בחברה האסלאמית 'מנטקה' לבשה גם האישה, אף שהייתה חגורה גברית במקור, דראושה, האישה, עמ' 102, 183.
 17 אבן כת'יר, אלברדיה ואלנהאיה, יב, עמ' 190.
 18 הירש, המראה החיצוני, עמ' 139; מאיר, לבוש ממלוכי, עמ' 36-48.
 19 מסעודי, מרוג' אלד'הב, עמ' 337-338, מרוג' אלד'הב (1973), ב, עמ' 379; דראושה, האישה, עמ' 183, 188; עבידי, הלבוש הערבי, עמ' 16.

ומאוחר יותר הפכה למאפיין הלבוש המוסלמי.²⁰ 'עמאמה' נחשבה מלבוש מובהק של הגבר.²¹ בימי העבאסים חבשו את ה'עמאמה' בעלי תפקידים בכירים בצבא,²² פקידי ממשל;²³ וממשי מוזהב – חבשו העוזרים האישיים של הח'ליפה.²⁴ רוב המידע במקורות המוסלמיים קושר מצנפת זו לגברים, ומעט מידע קיים בזיקה לנשים.²⁵ לאור תעודות הגניזה, גם בעולם היהודי נזכרת ה'עמאמה' תמיד בזיקה לגברים, למעט רשימת נדוניה אחת.²⁶ 'עמאמה' פיארה ראשיהם של ראשי ישיבה, של מנהיגי ציבור, של נכבדי קהל, של תלמידי חכמים. 'עמאמה' שלחו במתנה לקרובי משפחה, לחברים, וכולם גברים.²⁷ 'עמאמה' הייתה למשורר יהודה הלוי, שהפקידה בידי מקורב שלו כדי למוכרה ולקנות בתמורה מצרכים, או למימון נסיעה.²⁸ 'עמאמה' נזכרת ברשימות עיזבון של גברים, והם מבקשים אותה בתכריכהם.²⁹ יתרה מזו, בין מגוון השמות של נשים בגניזה מצוי השם 'עמאם', מצנפות, או 'סת אלעמאאים', שפירושו השולטת על המצנפות, כלומר הגברים.³⁰

מלבד 'עמאמה', הגניזה מזכירה שתי מצנפות נוספות: 'בְּקִיאר', ו'מְפֹרָה'. הללו היו מצנפות גדולות מימדים בשימוש הגברים. 'בְּקִיאר' שימשה בחברה המוסלמית אנשי דת ואחרים.³¹ 'בְּקִיאר' באורך כה אמה הזמין נהראי בן נסים, מראשי חבורת הסוחרים בפסטאט, לשימוש אישי, על פי מכתב מ-1065.³² 'בְּקִיאר' נזכר ברשימת עיזבון של גברים על פי מסמך מסוף המאה ה-13.³³ 'מְפֹרָה' פיארה ראשיהם של

- 20 'עמאמה': מולד-ואזה, הלבוש, עמ' 84-85, וכן הערה 521.
- 21 אבן אלג'וזי, אלמדהש, עמ' 168-169.
- 22 אלצאבי, רסום דאר אלה'לאפה, עמ' 90.
- 23 שם, עמ' 77, 96.
- 24 שם, עמ' 96.
- 25 דראושה, האישה, עמ' 88, הערות 109, 110, וכן עמ' 117, 188, 260. דווי הטיל ספק בזיקה של ה'עמאמה' לנשים, מילון, עמ' 311.
- 26 כלפון-סטילמן, לבוש נשים, עמ' 127.
- 27 מולד-ואזה, הלבוש, עמ' 84-85, 173, 222, 236.
- 28 גויטיין, הפרשה, עמ' 35; מולד-ואזה, שם, עמ' 172-173.
- 29 מולד-ואזה, שם, עמ' 268.
- 30 גויטיין, חברה, ג, עמ' 316, הערה 12.
- 31 דווי, מילון, עמ' 85-87, השלמות, א, עמ' 105; בסול, מידע, עמ' 17-18; בלאו, מילון, עמ' 48.
- 32 TS 13 J 15.19, הרפיס גיל, במלכות, מס' 540, ע"א, שו' 7.
- 33 ENA 1822, f. 46, שו' 10-16, 26-27. תרגום אנגלי חלקי, גויטיין, חברה, ד, נספח D, מסמך 8, עמ' 338-339.

שופטים, של אנשי דת ושל משכילים לפי המקורות המוסלמיים.³⁴ מכתב בגניזה מ־1240 מציין ששתי יחידות 'מְפֹרָה' מכינים אנשי אלכסנדריה לאורח נכבד, שלמה בן ישי, אחד מבניו של הנשיא ישי בן שלמה.³⁵ הופעה בכיסויי ראש אלה בקרב הגברים נבעה מרגש דתי עמוק והייתה סמל של מעמד חברתי ביהדות ובאסלאם כאחת.³⁶ מה באשר ל'אַקְבִּיָה' ול'כַּפְּתָיִן', שיפת מזכירם בשימוש הגבר ואסורים לשימוש האישה? 'אַקְבִּיָה', מלבוש צמוד למותן בעל שרוולים צרים,³⁷ אפשר שהיה בגד פרסי שלבשו אנשי צבא.³⁸ אלמסעודי, המתאר את השפחות לבושות כנערים משרתים, מציין שלבשו 'אַקְבִּיָה'.³⁹ 'כַּפְּתָיִן' ('חַפְּתָיִן'), בגד תחתון בעל שרוולים ארוכים, שגברים לבשו מתחת לשריון.⁴⁰ מילונים אחרים מתארים גלימת פסים ארוכה שלבשו גברים בצפון אפריקה ובמצרים.⁴¹ עד כה לא מצאנו 'אַקְבִּיָה' ו'כַּפְּתָיִן' בגניזה, ואפשר שכיוון ששימשו בעיקר אנשי צבא, ומכאן מתבררת הזיקה לגברים, יהודים לא מצאו בהם שימוש. נראה שמאותה סיבה יפת אוסר מלבושים אלה לשימוש האישה. מלבושים נוספים שמזכירה הגניזה בזיקה לגברים הם 'מְקַדְר' ו'סְרוּאֵל'. 'מְקַדְר' נזכר ברשימות הביגוד של ה'קורדש', מוסד הצדקה הקהילתי. קיבלו אותו בעיקר בעלי תפקידים בבית הכנסת ובמוסדות הקהילה, כגון חזנים, שמשים, פרנסים, וכן בעלי מקצועות אחרים. כל מקבלי 'מְקַדְר' הם גברים בלבד, ונשים כלל אינן נזכרות. 'מְקַדְר' נזכר בין המלבושים שהותר הרופא המנוח אבו אלרצ'א הלוי, כמפורט ברשימת עיזבון שלו מ־1172,⁴² ונראה שמדובר בבגד רחב ובעל ערך.⁴³ באשר ל'סְרוּאֵל', מכנסיים, כנראה שימשו לבוש תחתון.⁴⁴ המונח אינו נזכר ברשימות הגדוניה שבגניזה, ולא מצאנו כל ידיעה במסמכי גניזה אחרים על השימוש בבגד

34 'מְפֹרָה', אפשר גם 'מְפֹרָה', 'מְפֹרָה': קזימירסקי, מילון, ב, עמ' 943; לין, מילון, 7, עמ' 2638.

35 TS 20.175, הדפיס גיל, במלכות, מס' 100, ע"א, שו' 9-11, ע"ב, שוליים ימין, שו' 20-25; פנטון, מפגש, עמ' 2. על משפחת נשיא מוצול, גויטיין, נשיא מוצול, עמ' 486-490.

36 גויטיין, חברה, ד, עמ' 159-160.

37 ביחיד 'קַבְּאֵא', קזימירסקי, מילון, ב, עמ' 670.

38 דווי, השלמות, ב, עמ' 307; מאיר, לבוש ממלוכי, עמ' 13, 21-22, 27.

39 דראושה, האישה, עמ' 183.

40 ביחיד 'כַּפְּתָאֵן', או 'חַפְּתָאֵן', קזימירסקי, מילון, א, עמ' 599.

41 דווי, מילון, עמ' 162-168, השלמות, א, עמ' 386; לין, מנהגים, עמ' 30.

42 נשמר בשני אוספים: ULC Or 1080 J 142, וכן TS Box 25.53 (הרכוש שעבר לידי האח) היוצרים מסמך אחד. הזכיר גויטיין, חברה, ג, עמ' 490, הערה 32. תרגום לאנגלית, שם, ד, נספח D, מסמך 7, עמ' 334-338. תיאור מלא ראה מולד-יואזה, הלבוש, עמ' 331-335.

43 בלאו, מילון, עמ' 530.

44 דראושה, האישה, עמ' 179; בסול, מידע, עמ' 43.

זה בקרב נשים. לעומת זאת, גברים ביקשו 'סְרוּאֵל' בתכריכיהם, כפי שמעידים מסמכי צוואה,⁴⁵ וכן רשימות עיזבון של גברים.⁴⁶ אפשר שלבשו אותם גם בתור בגד עבודה, כפי שניתן לראות באיורים בכתבי יד ערביים מן המאה הי"ג.⁴⁷ אמנם, מן המקורות הערביים אנו למדים כי 'סְרוּאֵל' לבשו גם נשים,⁴⁸ אך אפשר שעשו זאת בשונה מאופן הלבשה הנהוגה אצל הגברים, כפי שנקבע בהלכה האסלאמית.⁴⁹ בנוגע למונח 'שמלה' בציווי המקראי, בספרי על דברים נאמר שאסור לגבר להתקשט בתכשיטי נשים.⁵⁰ לדברי ר' אליעזר בן יעקב נאמר: 'שלא יתקן איש בתיקוני האישה', כלומר שהאיסור לגבר אין כוונתו למלכושים כדרך האישה בלבד, אלא למנהגיה להתקשט – איפור הפנים, גילוח בית השחי, קישוטי גוף.⁵¹ אשר לפרשנות היהודית למונח בעולם האסלאם, סעדיה גאון מתרגם לערבית 'זי אלנסא', וקאפח מתרגם 'עדי הנשים'.⁵² המילונים מפרשים "זֵי" וכן "זֵי", במשמעות 'קישוט', ובכלל זה תכשיטים.⁵³ יפת בן עלי מבאר 'שמלת אשה' במשמעות בגדי נשים, כגון 'הבגדים הצבעוניים והבהירים' (אלתיאב אלמצבגה ואלפתוחיה). לשיטתו של יפת, בגדים אלה אסורים לגבר, וכן אסור לו להתקשט בתכשיטים, 'חלי', כי זה מנהג האישה. לעומת זאת, הוא טוען כי מותר לגבר ללבוש מלבושים שונים שנשים לובשות, בתנאי שילבש אותם בשונה מהאופן הנהוג אצל נשים. בין המלבושים הוא מזכיר 'מעג'ר',

- 45 TS NS J 284, הזכיר גויטיין, חברה, ד, עמ' 160, כולל תרגום לאנגלית, עמ' 398, הערה 70, עמ' 401, הערה 118, ה, עמ' 166, 550, 552, הערות 193, 224. פרטים מלאים מולד-ואזה, הלבוש, עמ' 268-270.
- 46 ראה לדוגמה רשימת עיזבון של ר' יוסף: TS NS J 184, הזכיר גויטיין, שם, ג, עמ' 283-284, 490, הערה 33. פרטים מלאים מולד-ואזה, שם, עמ' 280-281.
- 47 אטינגהאוזן, ציור ערבי, עמ' 82, 87, 106, 111, 114.
- 48 בסול, מידע, עמ' 44; הירש, המראה החיצוני, עמ' 108, 211. קיימים תיאורים של 'סְרוּאֵל' המשתקף בבגדים השקופים של האישה, ואולי מדובר בתחנותונים, דראושה, האישה, עמ' 179, 192, 266.
- 49 הירש, שם, עמ' 108.
- 50 ספרי דברים, פסקא רכו (מהדורת פינקלשטיין), עמ' 258; רבנו מיוחס, פירוש לדברים, עמ' קכ.
- 51 בבלי, נזיר נט ע"א; דעת סופרים, דברים, עמ' רסח-רסט; גלברד, לפשוטו של רש"י, עמ' 160; רבנו מיוחס, שם, עמ' קכ.
- 52 פירושי סעדיה גאון (מהדורת קאפח), עמ' קמו.
- 53 בלאו, מילון, עמ' 281. מילונים ערביים מתרגמים 'אפנה', 'הופעה', 'בגד': דרוי, השלמות, א, עמ' 616; קוימירסקי, א, עמ' 1029-1030; לין, מילון, 3, עמ' 1273.

מצנפת או יריעת בד שסובכו סביב הראש,⁵⁴ 'מקאנע', כיסויי ראש או פנים,⁵⁵ וכן 'ארדיה', גלימות.⁵⁶ מלבושים אלה נזכרים ברשימות הנדוניה שבגניזה.⁵⁷ מרביתם הם כיסויי הראש והפנים, ובראשם ה'מעג'ר', מין צעיף שנשים הרבו ללבוש, כנראה מטעמי צניעות.⁵⁸ על אופן לבישת הבגד בצורה שונה כדי להבדיל בין מלבושי שני המינים, יפת מבהיר: 'אלוהים מכנה מעשה זה תועבה, והוא כל בגד שילבש הגבר באופן החורג מאופן הלבישה [המקובל] של הגבר, וכל בגד שתלבש האישה באופן הלבישה של הגבר, וזה מעשה מגונה בעיני אלוהים (וסמא אללה תע' ד'לך אלפעל תועבה פכאן כל לבאס ילבסה אלרגאלי יכ'רג' בד'לך ען זי אלרג'אלי וכל לבאס תלבסה אלמרה תרכ'ל פי זי אלרגאלי פד'אך מכרוה ענד אללה תע)'. משמעות הדבר שהציווי המקראי אינו מתייחס לסוג הבגד בלבד, או לחילוף הבגדים בין המינים, אלא גם לאופן לבישתו, ולכך מתייחס המונח 'תועבה'. בתפיסה זו יפת ממשיך את עמדת החכמים בדיון התלמודי: 'שלא ילבש איש שמלת אשה וישב בין הנשים, ואשה שמלת איש ותשב בין האנשים'.⁵⁹ מתקבל אפוא שלצורך הבחנה בין המינים ולמניעת מעשה תועבה, נדרש כל אחד להקפיד ללבוש את הבגדים בדרך ההולמת את בני מינו.⁶⁰ דרישה זו בוודאי כיוונה למידת הצניעות שעל האישה להקפיד ללבושה, כפי שמונח גם בהלכה האסלאמית.⁶¹

- 54 גויטיין, מכתבי סוחרים, עמ' 116, הערה 23; כלפון-סטילמן, לבוש נשים, עמ' 142-144, 169, 222; דראושה, האישה, עמ' 88.
- 55 ביחיד 'מקנעה': רוזי, מילון, עמ' 375, 377; בסול, מידע, עמ' 80-81; כלפון-סטילמן, לבוש נשים, עמ' 165-168.
- 56 ביחיד 'רדא', 'רדא': כלפון-סטילמן, לבוש נשים, עמ' 59-61; עבידי, הלבוש הערבי, עמ' 38, 261-265; דראושה, האישה, עמ' 107, 204, 205.
- 57 כלפון-סטילמן, שם. אף בנצרות בימי הביניים התאפיין לבוש הנשים בכיסויי ראש ובצעיפים פיפונייר ומאן, לבוש, עמ' 78-79.
- 58 ראה דיון על דו-המשמעות בכיסויי הפנים: מצד אחד שמירה על צניעות האישה והסתרת מיניותה, ומצד אחר חשיפתה והדגשתה, רוזן, ציד הצבייה, עמ' 93-98; לפידות-פירילה, מהפריפריה, עמ' 148, 154. ראה גם פרידמן, כיסויי פנים, עמ' 89-107; גילמן, לבוש, 61-71.
- 59 יפת בן עלי, לעיל הערה 12; גלברד, לפשוטו של רש"י, עמ' 160-161; ספרי דברים (מהדורת פינקלשטיין), עמ' 258; רבנו מיוחס, פירוש לדברים, עמ' ככ, מתייחס למקור התלמודי (נזיר נט ע"א) ומדגיש את השוני באופן השימוש בבגד, ולא במלבושים עצמם, כגורם המבדיל בין מלבושי שני המינים.
- 60 אברהם אבן עזרא, פירושי התורה (מהורת וייזר), עמ' רעז; דעת סופרים, דברים, עמ' רסט.
- 61 הירש, המראה החיצוני, עמ' 114-115.

הרמב"ם מבאר 'שמלת אישה', האסורה על הגבר, 'עדי אשה', ומציין לכושר בבגדים צבעוניים והתקשטות בתכשיטים.⁶² בהמשך הרמב"ם מסביר כי זהו מנהג נשים, ועל כן אסור על הגברים כל עת שכך נהוג במקום: 'במקום שאין לובשין אותם הכלים ואין משימים אותו החלי אלא נשים – הכל כמנהג המדינה'. משמעות הדבר, שהרמב"ם מוסיף את מנהג המדינה כגורם שיש לקחת בחשבון בכוונה לשפוט את מנהגם של גברים ונשים בלבוש ובתכשיטים. נראה כי דרכו של הרמב"ם להתחשב במנהג המקומי נשענת על דעת קודמיו, שקבעו כי המעשה מותר או אסור בהתאם למנהג המקום. דוגמה לכך משמשת תשובה של שרירא גאון ושל בנו האי לשאלה ביחס למחלוקת תנאים, המצויה בדיון התלמודי,⁶³ האם גבר שמוריד שיער מבית השחי ושיער הערווה עובר על איסור מתורה או איסור מדרבנן. על כך משיבים הגאונים כי אם מנהג המקום הוא שגברים נוהגים כך, הרי זה מותר, כשם שיש מקומות שבהם גברים ונשים לובשים אותם הבגדים ומתקשטים באותם התכשיטים:

[...] וכן יש כאן מנהג במלבושי נשים ואנשים ובמקומות אחרים מנהג אחר כל מקום האסור כמנהגו והמותר בו כמנהגו כי לא שוים לנו כלי גבר ושמלת אשה אלא לפי המנהגות בהם.⁶⁴

כתשובה אחרת נאמר:

דעו לכם כי משעה שכתב רחמנא לא יהיה כלי גבר על אשה ואנו מפורזין בד' פינות העולם וכל פינה ופינה משונין בלבושיהם ובמעשיהם ובתכשיטיהם לפיכך כל דבר שהאנשים של אותו המקום שהם עושין אותו מותר [...] אבל דבר שלא נהגו האנשים של אותו מקום לעשותו אסור לאנשים של ישראל הדרים ביניהם לעשות.⁶⁵

62 רמב"ם, משנה תורה, הלכות עבודת כוכבים וחוקות עובדיה, פ"ב ה"י. תכשיטים של האישה סביב הראש והמצח וכלי איפור, שם, הלכות אישות, פ"ג ה"ד.

63 הדיון התלמודי: בבלי, נזיר נט ע"א.

64 תשובת שרירא גאון ובנו האי: קויפמאנן, תשובת שאלה, עמ' 140 (פרסום קודם, בית תלמוד, ג [תרמ"ג], עמ' 64); לוין, אוצר הגאונים, יא, מסכת נזיר, עמ' 199-200; התשובות נזכרות גם בספר הלכות גדולות (מהדורת הילדסהיימר), הלכות גילוח, עמ' 369, בהערות.

65 תשובה אחרת: לדעת אסף, מדובר בתשובה אחת שקוצרה, השייכת לשרירא גאון ולבנו האי, אסף, תשובות הגאונים, עמ' מט, תשובה מס' כה, וכן הערה 3.

ההפרדה בלבוש בין שני המינים הלכה למעשה

ניסיונם של החכמים לרדת לסוף דעתו של הציווי המקראי נבע, ככל הנראה, מכך שלא היה להם נוח לקבל את האפשרות שהציווי אוסר חד־משמעית על חילוף הבגדים בין שני המינים. נראה שהסיבה לכך נעוצה במציאות היומיומית, שבה חי כל אחד מאותם חכמים ואשר הייתה שונה מלשון הציווי כפשוטו. נתחיל בצבעי הבגדים. לעיל ראינו כי חכמים התירו לאישה בגדים צבעוניים ובהירים, בעוד שאסרו אותם לגבר. מקור אחד אף אסר על האישה ללבוש מלבוש בצבע לכן. לשאלה כיצד אנשים נהגו בפועל, מתקבל הרושם מן הידיעות שבגניזה שאנשים לא תמיד הקפידו בהוראות ואיסורים אלה. נשים לבשו בגדים בשלל צבעים וקישוטים,⁶⁶ וככלל זה לכן, ובמיוחד רבות הידיעות על כיסוי הראש 'מעג'ר' בצבע לכן.⁶⁷ הגברים, מצדם, לבשו מלבושים צבעוניים, בהירים ולבנים, בדומה לנשים. מרבית הידיעות מצויות במכתבי סוחרים, ונראה כי הגברים הזמינו אותם המלבושים והם נועדו גם לשימוש אישי. אלה הידיעות המלמדות כי גברים לבשו פשתן ומשי עם מגוון דוגמאות וצבעים – חוטי זהב, קישוטי 'טראז',⁶⁸ אבנים יקרות ואמרה מצויצת. דוגמה לכך הוא יעקב בן אסמעיל אל אנדלסי, מסוחר סיציליה,⁶⁹ הכותב ב־1050 אל בן דודו יושע בן נתן, סוחר ופעיל ציבור בפסטאט,⁷⁰ ומבקש לקנות לו מערכת לבוש מהודרת בצבע כחול מוזהב מפשתן 'שָׂרַב',⁷¹ ואלה דבריו: 'הואל נא לקנות לי גלימת חג עם כיסוי הראש שלה מבד שרב שתהיה כחולה מוזהבת' (ותשתרי לי חולה ומעג'רהא שרב תכון זרקה מדהבה).⁷² במקרה אחר, מוסא בן ברהון התאהרתי ואחיו יצחק, כותבים ב־1015 מקירואן אל סהל התסתרי ואָחיו על הגעתם של הבגדים ששלחו.⁷³

66 כלפון־סטילמן, טקסטילים, עמ' 41-50; הנ"ל, לבוש ערבי, עמ' 58-61; מולד־ואזה, הלבוש, עמ' 145-148, 154.

67 כלפון־סטילמן, לבוש נשים, עמ' 143; מולד־ואזה, שם, עמ' 109-110, 143-144.

68 כתוביות ארוגות או רקומות, כלפון־סטילמן, לבאס, עמ' 736-737; הנ"ל, לבוש ערבי, עמ' 40-41, 120-137; כלפון־סטילמן וסנדרס, טראז, עמ' 534-538; בירמן, טראז, עמ' 61-62.

69 בן־ששון, סיציליה, עמ' 28, הערה 22.

70 שם, עמ' 259 ברברי המבוא לתעודה מס' 63.

71 'שָׂרַב': בד מסוג פשתן משובח, שעלה על כל סוגי הפשתן האחרים באותה עת כיוון שהיה דק ועדין באופן מיוחד. כמו כן, היו משולבים בו חוטי כסף וזהב, באריגה או ברקמה, ואלה הוסיפו לו יופי מופלג והעלו במידה רבה את ערכו הכספי, דווי, השלמות, א, עמ' 740; בלאו, מילון, עמ' 331. ראה תיאור נרחב אצל מולד־ואזה, הלבוש, עמ' 108-110.

72 TS 20.76, הרפיסו: בן־ששון, סיציליה, מס' 63, ע"א, שו' 40-41; גיל, במלכות, מס' 575. תרגום לפי בן־ששון.

73 האחים התסתרים: גיל, במלכות, א, עמ' 662-675; הנ"ל, ארץ־ישראל, א, עמ' 456-457.

חלק מן הפריטים הללו הזמין אבו זֶפְרִי יהודה בן יוסף ראש הסדר, החשוב בנכבדי קירואן.⁷⁴ מוסא כותב כי כל המלבושים שהגיעו בשביל אבו זֶפְרִי יפים, ובמיוחד מתפעל מבגד המשי 'סקלאטון'.⁷⁵ נראה שאת כל המלבושים הזמין אבו זֶפְרִי יהודה לשימושו האישי, כפי שהכותב מציין כי בכונתו של אבו זֶפְרִי ללבוש אותם: 'סירב למכור אותם, כי הוא עצמו לובש אותם' (ואבא יביעהא לאנה ילבסבהא).⁷⁶ בין הבגדים שהגיעו במשלוח מזכיר הכותב בגד 'מְרִיש', והכוונה לקישוט של נוצות, אמרה מצויצת, ואולי דוגמה של רצועות או פסים.⁷⁷ בנוסף הוא מזכיר בגד 'מְעֵלם', כלומר מקושט באמרה, ואפשר בחוט זהב,⁷⁸ ומתפעל מיופיים של הבגדים במשלוח: 'כל מה ששלחת אדוני הוא יפה מאין כמוהו' (וגמיע מא וגהתה יא סידי פי גאיה מא יכון מן אלחסן). לבסוף מוסא מבקש בשבילו בגד שיהיה דומה לבגד ששלחו לאבו זֶפְרִי יהודה, או בגד אדום 'מְעֵרְג', כלומר עם פסים לא ישרים.⁷⁹

באשר לבגדים בהירים ולבנים, אף אלה היו בשימוש הגברים. מסמך מ-1230 מפרט מלבושים, שככל הנראה הוצעו למכירה לאחר פטירת הבעלים.⁸⁰ מלתחתו של הנפטר כוללת בגדים צבעוניים, לבנים ובהירים. ביניהם נזכרים 'עמאמה', מצנפת, בצבע לבן, מלבושים אחדים המתוארים 'פאתחי', כלומר צבעם בהיר, ובגד 'מלון פאתחי', והכוונה לצבעוני בהיר.⁸¹ רשימת עיזבון מ-1172 של הרופא המנוח אבו אלרצ'א הלוי, שהזכרנו לעיל, מזכירה פריטי לבוש רבים ממשי ומפשתן משוכחים ובשלל צבעים ועיטורים. חלקם מתוארים צבעוניים, אחרים בצבעים כחול, אדום וצהוב, ובעיקר לבן. לבן הוא צבע המצנפת שלו, של הבגדים העליונים ושל

74 בן-ששון, צמיחת הקהילה, עמ' 105-106, 203-208; הנ"ל, ראשי ציבור, עמ' 134-137; גיל, במלכות, א, עמ' 186-187.

75 'סקלאטון': שילוב של בד משי ממיין משוכח ויקר עם חוטי זהב שנארגו בו, גיל, תסתרים, עמ' 31, הערה 35; הנ"ל, משי, עמ' 34-35. בד זה היה נפוץ במידה רבה בקרב עשירי החברה ונכבדיה, ראה תיאור מפורט אצל מולד-ראזה, הלבוש, עמ' 74-76.

76 TS 12.133, גיל, במלכות, מס' 128, ע"א, שורות 11, 22-24.

77 כלפון-סטילמן, טקסטילים, עמ' 45; הנ"ל, לבוש ערבי, עמ' 58; דווי, השלמות, א, עמ' 574, 575; הנ"ל, מילון, עמ' 267. גויטיין קושר להתקשטות בנוצות, מכתבי סוחרים, עמ' 75. בהערה 14 שם הוא מציע מחט עם אבנים יקרות.

78 כלפון-סטילמן, טקסטילים, עמ' 45.

79 בלאו, מילון, עמ' 429.

80 TS Arabic Box 51.80. גויטיין, כולל תרגום לאנגלית והערות, חברה, ד, עמ' 339-341. ציטוט מן המסמך ע"א.

81 'פאתחי': בלאו, מילון, עמ' 490. גויטיין מציע גם 'צבע דהוי', חברה, ד, עמ' 465, הערה 255.

הצעפים.⁸² בדיקה של צבעי המלבושים בגניזה מראה כי גברים ונשים התלבשו במגוון הצבעים והקישוטים למרות ההגבלות ההלכתיות. ככלל, צבעי המלבושים נזכרים בגניזה במידה רבה.⁸³ לא בכדי משכה עובדה זו את תשומת לבו של גויטיין, שהדגיש את משיכתם של בני התקופה לצבעוניות עשירה, וכינה אותה 'color intoxication', 'שיכרון צבעים'.⁸⁴

בנוגע לתכשיטים, לרוב הם נזכרים בגניזה בזיקה לנשים.⁸⁵ אולם, תכשיטים בעלי שימוש מעשי, ובעיקר סיכות, שימשו גם גברים, ומעידות על כך רשימות עיזבון של גברים. רשימות אלה מזכירות 'כוצתין' (ביחיד: 'כצ'י'), ונראה שהכוונה לסיכות מכסף וזהב בצורת עלי דקל, ואולי כללו גם אבנים יקרות.⁸⁶ ככל הנראה, גברים השתמשו בהן להידוק חלקי הבגד, המצנפות, ואולי לקישוט המצנפת.⁸⁷ ידיעות על כך אנו מוצאים ברשימת עיזבון של פלוני, ר' יוסף, שככל הנראה נהג להדק את כיסוי הראש שלו בסיכות עלי דקל. הרשימה מזכירה פריטי לבוש המתוארים 'נסאויה', כלומר נשיים: 'כיסוי ראש נשי, כחול, ושני עלי דקל נשיים מכסף, עדינים' (מערה נסאויה זרקא וכוצתין נסאויה פצה לטאף).⁸⁸ 'מערקה', כיסוי ראש, אולי כיפה, שסביבם כרכו את המצנפת.⁸⁹ פריט זה נזכר הרבה ברשימות הנדונייה, לעתים יחד עם כלי מיטה, ונראה ששימש גם בשינה. כיוון שהפריט נזכר במונח 'נשי' מתקבל שהיה גם סוג ששימש גברים, ועל כן נדרשה הבחנה מגדרית בין הסוגים.⁹⁰ קישוט הבגד בסיכות עלי הדקל היה גם מנהגו של הרופא אבו אלרצ'א הלוי, כפי

- 82 רשימת עיזבון מ-1172: ראה לעיל הערה 42.
- 83 גויטיין, חברה, א, עמ' 106-107, 419, הערה 41, עמ' 420, הערה 46; ד, עמ' 172-177; כלפון-סטילמן, לבוש מצרי, עמ' 240; הנ"ל, מלתחה, עמ' 302.
- 84 גויטיין, חברה, א, 106.
- 85 התכשיטים בגניזה: שם, ד, 200-226.
- 86 גויטיין, חברה, ד, עמ' 209, 458, הערה 143.
- 87 שם, עמ' 215; כלפון-סטילמן מציינת מלבושים שקושרו בתכשיטים או הצמידו אותם בסיכות, לבוש נשים, עמ' 48, 60, 223; הנ"ל, לבוש מצרי, עמ' 242. על השימוש בסיכות בכגרים ראה גם רוג'רס, לבוש, עמ' 126, 159.
- 88 TS NS J 184, גויטיין, חברה, ג, עמ' 283-284, 490, הערה 33; ד, עמ' 154, 162, 396, 399, הערות 29, 83. ציטוט מן המסמך: שו' 8-10.
- 89 בסול, מידע, עמ' 60. המונח גזור מן המילה 'ערק', זיעה, והדבר יכול להתקשר לכיפה שספגה את הזיעה, ובכך הגנה על המצנפת מפני כתמים, כלפון-סטילמן, לבוש נשים, עמ' 140-141. בלאו מוסיף גם בגד תחתון הסופג את הזיעה, מילון, עמ' 433.
- 90 גויטיין, חברה, ד, עמ' 154; כלפון-סטילמן, לבוש ערבי, עמ' 58.

שניתן להבין מרשימת עיזבוננו, שהזכרנו לעיל,⁹¹ המציינת 'בגד חגיגי מהודר ועלי הרקל שלו בצבע כחול' (חלה [...]) וכוצהא זרק).⁹²

באשר לסוג הבגד, הזכרנו לעיל כמה מלבושים אחדים שככל הנראה שימשו אחד משני המינים. יתר המלבושים, כגון 'תָּב', 'גְּבֵה', 'גְּלֵאלֵה', 'מְלַחֶפֶה', 'מְלֵאָאֵה' ו'ג'וּפֵאֲנִיָּה', הגניזה מזכירה בשימוש גברים ונשים, מבלי לציין מה הכדיל ביניהם.⁹³ להוציא 'גְּלֵאלֵה', ששימשה מלבוש תחתון, ואולי חולצת גוף,⁹⁴ כל היתר שימשו מלבושים עליונים, שבהם גברים ונשים עטפו את גופם במספר יחידות, זה על גבי זה. גויטיין, שנתן דעתו לשימוש המשותף של שני המינים במלבושים אלה, הניח שמלבושי גברים ונשים לא נבדלו ביניהם בצורתם במידה משמעותית, ועל כן היה צורך בהבחנה מגדרית של הבגד כביטויים 'נשי' ו'גברי'.⁹⁵ בגד 'ג'וּפֵאֲנִיָּה' הוא דוגמה בולטת לשימוש המשותף של אותו סוג בגד בקרב שני המינים. ככל הנראה, שימש מלבוש עליון.⁹⁶ הוא נזכר בגניזה כרשימות המלבושים של שירותי הסעד וקיבלו אותו נשים, גברים וילדים. ביחס לילדים מצוין 'צגירה', קטנה, ובכך התכוונו למידות הבגד. ציון זה נדרש בוודאי כדי להבדיל מהבגד שקיבלו המבוגרים – גברים ונשים – שלגביהם הרשימות אינן מבדילות בין המלבושים, והרושם הוא ששימש את שני המינים ללא הבחנה.

חילופי בגדים בין שני המינים

הידיעות בגניזה מלמדות כי באותה עת לא רק צבעי הבגדים וסוגים מסוימים של בגדים היו משותפים לשני המינים, אלא אף אותו הבגד. במרבית המקרים הידיעות מתייחסות לשני בני זוג, שכל אחד מהם, בתורו, לבש את הבגד לצרכיו. מקרה מעין זה מתואר במכתב שנשלח מאלמֶחֱלֵה שבמצרים אל רכנו אברהם בן הרמב"ם, ובו מתבקש הנגיד לעזור לאורג משי יתום ועני, העומד להינשא. לדברי הכותב אף הכלה יתומה וחסרת אמצעים, ולובשת לבוש הגבר: 'כי אין לה אפילו לבוש, עד

91 ראה לעיל הערה 42.

92 'חֶלֶה': גויטיין, חברה, ד, עמ' 154; כלפון-סטילמן, לבוש נשים, עמ' 73-75; דראושה, האישה, עמ' 201, 271.

93 גויטיין, שם, עמ' 154.

94 שם, עמ' 166; כלפון-סטילמן, לבוש נשים, עמ' 71-72; בלאו, מילון, עמ' 481.

95 גויטיין, חברה, ד, עמ' 154. אף כימי המשנה והתלמוד לא היה שוני משמעותי בין מלבושי שני המינים, ראה: מלכא, הלכה, עמ' 22, 42-43, 65; שלזינגר, לבוש, ז (תקציר), עמ' 26, 27, 30, 47, 55, 120-121.

96 'ג'וּפֵאֲנִיָּה': כלפון-סטילמן, לבוש נשים, עמ' 79-80; הנ"ל, כתובות, עמ' 154-155. ראה עמדה שונה, גויטיין, חברה, ד, עמ' 453-454, הערה 75; גויטיין ופרידמן, ספר הודו, א, עמ' 268, הערה 33; גויטיין, אריגים, עמ' 223.

שהוא פשט מלבושיו והלבישה' (ליס להא אלתוב אלי אן קלע תוב מן תיאבה אלכסה איאה).⁹⁷ גויטיין הניח שהאישה שינתה או הוסיפה בכגד דברים מספר כדי שייראה הולם לשימוש האישה,⁹⁸ אולי קישוט, ואפשר שלבשה אותו באופן אחר מהגברים.⁹⁹ כפי שניתן להבין מהמכתב, מתואר מצב כלכלי קשה של שני בני הזוג, ונראה כי השותפות בין גברים ונשים באותו בגד הייתה שכיחה במיוחד בקרב עניים או בעת מצוקה כלכלית. על השימוש המשותף באותו בגד אצל שני בני זוג עניים ניתן ללמוד ממכתב אחר שנשלח מפנהא שבמצרים, סביב המאה הי"ב. הכותב מציין כי הבגד החדש שלו נגנב: 'גנבו ממני מלחפה [...] חדשה' (סרק לי מלחפה [...] גדידה). הוא נשבע כי מגניבת הבגד ניזוקה גם אשתו מכיוון שהבגד שימש גם אותה: 'חי תורת אלהים חיים אין לי מלכרו (מעיל אחר) לנסיעות, גם לא לאשתי, כדי לצאת לרחוב' (וחק תורת אלהים חיים מא אמלך ללספר [...] וללאמראה תכרג בהא אלטריק סואהא).¹⁰⁰ 'מלחפה', בגד עליון וגם כיסוי לשינה, נזכר ברשימות נדוניה, אך מתקבל ששימש גם גברים כפי שמתועד במכתב הנדון.¹⁰¹

חילוף הבגדים בין שני המינים נלמד גם משאלה אל שרירא גאון בעניין האיסורים והחרמות הנהוגים בטומאת הנידה.¹⁰² השואל מציין כי במקום מגוריו היו רגילים לנהוג טומאה במושב ובמשכב הנידה עד שבאו תלמידים וביקשו לבטלו. תלמידים אלה הציגו ראיות לתביעתם, וביניהן תשובה ששלחו מן הישיבה ובה הורו 'שנידה מותרת ללכת לבית הכנסת להתפלל ולובשת בגדי בעלה ולובש את בגדיה, ובלבד שלא יהא בהם דם'. בעקבות דברים אלה חלק מבני המקום החלו להקל באיסורי הנידה, לעומת אחרים שלא רצו לשנות מנהגם עד שתגיע תשובת הגאון. שרירא גאון מזכיר בתשובתו את תשובת הגאונים הקדומה, אך מדגיש שיש הכרח להקפיד באיסורי הנידה מחשש שהקלות בעניין תיהפכה להרגל. מתוך כך מתקבל הרושם כי במסגרת הנטייה להקל באיסורי הנידה נהגו גברים ונשים להחליף במלבושיהם.

97 TS 12.289, הרפיס, כולל תרגום לעברית והערות, גויטיין, רבנו אברהם, עמ' 189-192. ציטוט מן המכתב, ע"א, שו' 10, 11, 14. הזכירו גם, חברה, ב, עמ' 134, 548, הערה 45; ד, עמ' 154, 396, הערה 28.

98 גויטיין, שם, ד, עמ' 154.

99 על ההבחנה בין המלבושים על פי אופן הלבישה שלהם, ראה: קרויס, קדמוניות, ב/2, עמ' 173-175; שפרבר, תרבות חומרית, א, עמ' 127-128.

100 TS 8 J 20.5, הזכירו גויטיין, חברה, ד, עמ' 154, 396, הערה 27. ציטוט שו' 4-8. תרגום שלי, א"מ.

101 'מלחפה': ראה תיאור הבגד ושימושו, מולד-ראזה, הלבוש, עמ' 70.

102 השאלה נשמרה במספר מקומות: מילר, תשובות, סימן מד; אברהם בן יצחק, ספר האשכול, א, עמ' 4-7; לוין, אוצר הגאונים, ח, סימן תנט, עמ' 182-185; גינצבורג, שאלות ותשובות, עמ' 206-207. נוסח מלא של השאלה הרפיס פרידמן, נידה, עמ' 1-21.

באחד מהחיבורים שכתב רב נסים גאון,¹⁰³ 'חיבור יפה מן הישועה',¹⁰⁴ אנו שומעים על אדם עני וחסר פרנסה שהשיב בשאלה לאשתו לאחר שזו ביקשה ממנו לצאת אל השוק ולחפש עבודה: 'כיצד אצא ערום' (כף אכרג עריאן). בתגובה לכך הלבישה האישה את הבעל בחלוק שלה: 'היה עליה חלוק, הלבישתו ויצא' (פכאן עליה כלק קמיין פאלבסטה איאה פכרג).¹⁰⁵

מתקבל על הדעת שחילוף הבגדים בין גברים ונשים היה קיים בנסיבות של עוני, של מצוקה כלכלית, או כחלק מאורח חייהם, כפי שניתן ללמוד מן הידיעות שהצגנו. עם זאת, ממקור אחר אנו למדים כי נוהג זה היה קיים גם באירועים חגיגיים, ובוודאי הדבר נעשה לצורך צחוק ושעשוע. נוהג זה היה ידוע לאברהם בן הרמב"ם, ואפשר שגם התקיים בימיו, ואז גם בוטל. בחיבור 'מעשה רקח על הרמב"ם' לר' מסעוד חי רקח (1690-1768), מציג המחבר בראש החיבור קטע מתוך 'ספר המספיק לעובדי השם' (פתאב פפאיה אלעאבדין) לרבנו אברהם.¹⁰⁶ בקטע זה מזכיר רבנו אברהם מנהגי הנשים בחתונתן להתלבש כגברים, והחתן מתקשט בתכשיטי האישה:

ונשות בני ישראל גם כי רובם נצולות מזה העון ר"ל לאו לא יהיה כלי גבר וגו', הנה קצתם כס נכשלות [...] וזה שבחופותיהם יתדמו לגוי' ותצנוף האשה מצנפת או כובע ותקח בידה סייף, ותצא במחול לפני אנשים והנשים בתועבה הזו [...] אא"כ יתנצלו בזה בהיותם סומכים על המנהג לאמר כך נהגו כמו שיתנצלו בזולתו, וכבר היה זה נעשה במצרים והיו נכשלים בו גדולים עד שביטלנו אותו ומחינו זכרו. וכן היה החתן יוצא לאשה מקשטת שתקשט אותו, וזה מכלל עדי האשה ואסור לעשותו, וראוי להזהר מזה [...].¹⁰⁷

לדברי רבנו אברהם, הנשים מצדיקות את המעשה במנהג הנהוג במצרים. איננו יודעים את זמנו של ראשית המנהג במצרים, ואולם ידוע כי נוהג זה רווח בקרב

103 רב נסים גאון (990-1057): ראש ישיבה בקירואן.

104 'חיבור יפה מן הישועה': חיבור מוסר הכולל סיפורים ואגדות, שרווחו אצל היהודים וגם בספרות הערבית. החיבור נכתב במקור בערבית ופורסם בכמה מהדורות בעברית, בחלקן נקרא 'ספר מעשיות'. ראה מחקרים: אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 363-427; בנעט, חלוקא דרבנן, עמ' 331-336; אברמסון, עניינות, עמ' 312-316.

105 רבנו נסים, חיבור יפה (מהדורת הירשברג), עמ' נח; רב נסים גאון, חיבור יפה (מהדורת אוברמן), עמ' 101.

106 נראה שלכל החיבור 'ספר המספיק לעובדי השם' קדמה הקדמה מקיפה, המורכבת מבע הקדמות משנה. ההקדמה הרביעית עוסקת באיסור ההידמות לגויים בעניינים שונים, כגון מלבושים, תספורות ופולחן. ראה: ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק (מהדורת דנה), עמ' 17. קרוב לוודאי שהקטע שמזכיר חי רקח בחיבורו שייך להקדמה זו.

107 חי רקח, מעשה רקח, א.

יהודי אשכנז במאות הייב והייג. בחיבור 'ספר יראים' של רבי אליעזר ממיץ, המקיף את מצוות התורה וכולל הלכות עם אמרי מוסר,¹⁰⁸ וכן בחיבור 'אבן כחן' של קלונימוס בן קלונימוס,¹⁰⁹ מתוארים נשים וגברים בחגיגות פורים ובחתונות, כשהם מתהללים ומתלבשים במלבושי המין השני.¹¹⁰ הגברים אף מתקשטים בתכשיטים, ואפשר שמנהגם של הגויים בקרנבלים שימש מקור השראה לכך.¹¹¹ מנהגי התחפשות אלה, אף שהתקיימו בעיקר באירועי שמחה ובחגים, גרמו למחלוקות בקרב הרבנים, ורבות השאלות שהופנו בעניין.¹¹²

הדים לחילוף הבגדים בין שני המינים אנו שומעים גם בחיבורי המקאמה מן המאות הייב והייג, שנכתבו על פי המתכונת הערבית.¹¹³ המקאמות, שהן ספק סיפורים ספק אגדות, בוודאי שאבו את חומר הגלם שלהן מתוך ההווי הערבי שבארצות המזרח. עם זאת, אם נקבל את דעתו של שירמן, שחיבור המקאמה של אלחריזי, 'תחכמוני', משקף גם את המציאות היהודית בזמנו,¹¹⁴ ייתכן שאף התיאורים על חילוף הבגדים בין גברים ונשים אצל אלחריזי, ויתר מחברי המקאמות העבריות, מלמדות במידת מה על חיי היהודים באותה עת. בחיבורים אלה מתוארים גברים

108 רבי אליעזר ממיץ נולד סביב 1140. ראה עליו ועל החיבור, רייך, מבוא, עמ' שנו-שעב.
 109 קלונימוס בן קלונימוס: חי בפרובנס ובאיטליה במאה הייב. חיבורו 'אבן כחן' עוסק בביקורת חברתית על הליכותיהם של יהודי פרובנס בזמנו, שירמן, השירה בפרובנס, 2, עמ' 499-502.

110 ספר היראים מציין: '[...] ולפי שראיתי בני אדם שלובשים מלבושי נשים עראי לשחוק', בהערה ה המהדיר מציין: 'בנדפס כתוב: במשתאות של חתן וכלה וגם בענינים הרבה [...] אליעזר ממיץ, ספר יראים (מהדורת שיף), עמ' ב, סימן שפו, עמ' 403. קלונימוס בן קלונימוס מציין בספרו 'אבן כחן' (מהדורת הברמן): '[...] בחורי ישראל לכבוד ולהדר יתפארו ויתהללו [...] וזה ילבש שמלת אשה ולגרגרותיו ענקים [...] אלו עם אלו אנשים עם נשים [...]'. עמ' 30. רות למדן מזכירה את מנהגם של הגברים בקהילות המזרחיות במאה הייב ללבוש בחתונה בגדי נשים, כחלק מאווירת הצחוק והשמחה, למדן, מעמד האישה, עמ' 275. על תופעה זו ראה גם אוסף המקורות שריכוז הוניג, על מהדורתו, עמ' מג, הערה 155.

111 שפרבר, מנהגים, ו, עמ' קצח.

112 שם, עמ' קצב-קצח.

113 'מקאמה': סוג ספרותי חדש שנוסף לשירת ישראל בספרד, ויש בו פרוזה מחורזת המתובלת בשירים. רוב המקאמות העבריות הקדומות הושפעו ממקורות ערביים. יהודה אלחריזי (1165-1225 לערך), המפורסם מבין מחברי המקאמות העבריות, נולד וגדל בספרד הנוצרית, אך את השראתו שאב בעיקר מיוצרי סוג ה'מקאמה' הערבית. הוא תרגם לעברית יצירות של אחד מיוצרי ה'מקאמה' הערבית וכן חיבר את המקאמה 'תחכמוני'. ראה שירמן, לתולדות השירה, עמ' 353-354, 358.

114 שירמן, לתולדות השירה, עמ' 358.

מחופשים לנשים, ונשים לכושות כגברים. לדוגמה שלמה אבן צקבל מתאר את אדון הארמון במחברתו 'נאום אשר בן יהודה',¹¹⁵ בדמות לוחם קנאי וזועם: '[...] מצנפת בר על ראשו [...] פניו לוטים/ כאחד מבני פלשתים/ מתעטף ברדידו/ וחרבו שלופה בידו'.¹¹⁶ זיהוי הלוחם 'מבני הפלשתים', והכוונה ללוחמים הברברים,¹¹⁷ בוודאי אפשרי בהיותו מצויד בכלי נשק. נראה כי גם המצנפת והצעף שלבש גרמו לגיבור לחשוב שהוא גבר, בדומה למוסלמים ברברים, המראבטון, שדגלו באורח חיים אדוק וכיסו את פניהם בשונה מיתר האוכלוסייה.¹¹⁸ ייתכן מאוד שהרעלה שכיסתה את פני הלוחם המתואר במקאמה הייתה 'לת'אם', מין כיסוי פנים,¹¹⁹ ובכך סימנה את הגבר.¹²⁰ בהמשך העלילה נחשפות עובדות חדשות המחזקות את הנחתנו. בעת שהגיבור עומד מול הלוחם, היריב מסיר את המסווה מעל פניו, והנה במקום לוחם אכזר עומדת לפניו עלמה ענוגה: 'ויסר המסוה מעל פניו/ [...] התכוננתי – והנה אור בהיר [...] ואמרתי: 'מה זה אדוני?/ ויאמר [...] אני מבנות הארמון'.¹²¹ משורות אלה ניתן להבין כי הגיבור לא יכול היה לדעת שמאחורי כיסוי הפנים שלבש הלוחם מסתתרת אישה. זאת, משום שהלוחם הברברי לבש מלבושים, שגברים נהגו ללבוש בדרך כלל. תעלול זה, לבלבל אחרים בזהות המגדרית של האדם באמצעות בגד, חוזר בחלק המסיים של החיבור. העלמה היושבת לצד הגיבור, מתוארת עטופה בצעיף ופניה מכוסות. הגיבור מבקש ממנה 'הסירי המסווה מעיניך', ומגלה שזהו גבר המחופש לאישה: 'הסירתי הצניף/ וגליתי הצעיף/ ראיתי זקן ארוך [...] והנה

115 'נאום אשר בן יהודה' עוסק באהבתו של צעיר אל עלמה יפהפייה, שדרכו אליה זרועה מכשולים, תעלולים והתחפשויות עד להשגת מבוקשו, שירמן, השירה בספרד הנוצרית, עמ' 102-109; רצהבי, ילקוט, עמ' 16-18. על מוטיב חילוף הבגדים בין המינים ראה רוזן, ציד הצבייה, עמ' 234-238.

116 רצהבי, ילקוט, עמ' 55-63. ציטוט: עמ' 60-61.

117 שירמן, השירה בספרד הנוצרית, עמ' 105, הערה 47; רצהבי, ילקוט, עמ' 61, הערה 46.

118 לדעת טובה רוזן, בתרבות האנדלוסית לבשו נשים וגם לוחמים ברברים רעלה, ציד הצבייה, עמ' 236. יתר דעותיה ביחס למשמעות של חילוף הבגדים בין המינים במקאמות העבריות ראה שם, עמ' 231-259.

119 'לת'אם': יריעת בד מלבנית שכיסתה את האף ואת החלק התחתון של הפנים, כלפון-סטילמן, לבוש ערבי, עמ' 20. המראבטון היו ידועים גם בכינוי 'אלמלא'מון', כלומר 'אלה החובשים 'לת'אם', שם, עמ' 94, 97, וראה הדיון המלא, עמ' 86-98.

120 מקורות ספרותיים ערביים מציינים כי לא ניתן לזהות אישה שכיסתה את פניה ב'לת'אם'. דוגמה לכך היא אחת משפחותיו של הח'ליף אלוליד השני (743-744), שהחליפה אותו בהנחיית התפילה במסגד, על פי בקשתו, אחרי שלבשה בגדי וכיסתה פניה ב'לת'אם', דראושה, האישה, עמ' 92.

121 רצהבי, ילקוט, עמ' 61.

הוא חברי ובשר מבשרי.¹²² קרוב לוודאי שהצניף והצעף, שהעניקו לדמות הגבר שבמקאמה זהות נשית, היו מן הסוגים ששימשו נשים בלבד. עם סוגים אלה נמנים ה'מעג'ר', שלבשו בעיקר נשים, וכן צעיף, או מטפחת, המכונים 'ח'מאר', שכנראה היה שכיח בעיקר אצל נשים.¹²³ צעיף זה נזכר במקורות הספרותיים הערביים לא רק כאמצעי להוספת יופי לאישה, אלא גם להסתרה של פניה הכעורים או של הפגמים שבהם.¹²⁴ מקורות אלה מזכירים צעיף אחר בשם 'נקאב', בעל שני נקבים לעיניים, שלבשו גם נשים יהודיות.¹²⁵ כמו כן, הם מתארים נשים שהתעטפו ב'נקאב', ולא ניתן היה לראות את פניהן או לזהותן.¹²⁶ אף ב'תחכמוני' של אלהריזי, הדמויות מסתירות את זהותן המינית בבגדים, שכלל הנראה שימשו את בני המין השני. בשער עשרים של המקאמה העלמה היפה מסירה את המסווה שעל פניה, והימן האזרחי מגלה כי מאחורי הרעלה מסתתר גבר מזוקן.¹²⁷ משחק התחפשויות זה, פעמים בדמות אישה ופעמים בדמות גבר, נעשה באמצעות כיסויי פנים או ראש, שכלל הנראה היו מזוהים עם אחד משני המינים.

השימוש המשותף בבגד היה שכיח קודם לכן בימי המשנה והתלמוד, ובמיוחד בקרב בני זוג, בעל ואישה.¹²⁸ דוגמה לכך הוא המקרה של רבי יהודה ואשתו, ששניהם לבשו אותה גלימה למטרות שונות: האישה – 'כד נפקת לשוקא', כדי לצאת לשוק, ואילו הבעל – 'לצלויי', כדי להתפלל.¹²⁹ לשימוש זה בבגד מתקשרים גם הביטויים 'טלית שאולה' או 'כלים שאולין', המצויים בספרות התלמודית. נראה שכל אחד מהשתמשים לבש את הבגד בתורו, ומלומדים ראו בכך סימן לעוני

122 שם, עמ' 62-63.

123 'ח'מאר': דרוז, מילון, עמ' 170, השלמות, א, עמ' 404; הנ"ל, מידע, עמ' 32; כלפון-סטילמן, לבוש נשים, עמ' 131-132.

124 אבן קתיבה, עיון אלאח'באר, ד, עמ' 39; אבן עבד רבה, אלעקד אלפריד, ד, עמ' 40.

125 'נקאב': כלפון-סטילמן, לבוש נשים, עמ' 175-176; ליברמן, תוספתא כפשוטה, ג, עמ' 128.

126 אצבהאני, כתאב אלאע'אני, ו, עמ' 258, ט, עמ' 32, האישה מתוארת 'מנתקבה', עטופה ב'נקיב'. כתב יד של 'מקאמאת אלהריזי' מציג תמונה של אישה עם פנים מכוסות מלבד העיניים, במה שנראה כ'נקאב'. הסיפור שמאחורי התמונה מצביע על כך שזהו בעצם גבר מחופש לאישה, דראושה, האישה, עמ' 262, 326, הערה 57.

127 אלהריזי, תחכמוני (טופורובסקי), שער עשרים, עמ' 202-207; שם (מהדורת יהלום), יג, עמ' 235-241. עדות לשימוש ב'נקאב' ניתן למצוא בתיאוריו של משולם מוולטרה, המתאר במסעו ב" 1481 את מראה הנשים באלכסנדריה: '[...] רואות ואינן נראות, כי נושאות מצנפת שחור על פניהם ויש בו נקבים קטנים', משולם מוולטרה, מסע, עמ' 46.

128 גויטיין, חברה, ד, עמ' 153.

129 בבלי, נדרים מט ע"ב. הזכירו גויטיין, חברה, ד, עמ' 153; איילי, פועלים, עמ' 56.

ולמחסור בבגדים.¹³⁰ דוגמה לכך הוא מעשה הטלית השאולה שפרש אבא חלקיה על כתפו, בעוד שאת העצים נשא על הכתף השנייה.¹³¹ באותה עת אנו שומעים כי בנות ירושלים יוצאות בחמישה עשר באב וכיום הכיפורים 'בכלי לכן שאולין שלא לבייש את מי שאין לו'.¹³² במקרה אחר, שני אנשים השתמשו באותו בגד לצרכים שונים: האחד לבש את הבגד בבית המדרש ואילו השני לבש אותו לאירוע חגיגי.¹³³ קווי דמיון ברורים ניתן למצוא בהשוואה למנהגי הלבוש בחברה המוסלמית, שמצאו דרכם לתוך החברה היהודית ונקלטו בה, בדיוק כמו דפוסי תרבות אחרים, כגון שפה ולשון. דוגמה לכך הוא האיסור על הנשים להתקשט בכלי נשק בעוד שלגברים הותר, וכן מנהגם של גברים ונשים, בעיקר בחברה הגבוהה, ללבוש אותם המלבושים. נשים לבשו בגדי גברים וכיסו ראשן ב'עמאמה', כפי שנהגו השפחות ששימשו במזיגה ובהגשה של היין במשתי הח'ליפים, והזכרנו אותן לעיל. במקרים אחרים, נשים בחרו את לבושן לפי טעמן האישי ונהגו לצאת מבתיהן ללא צעיפים ובבגדים דקים ושקופים, בניגוד לכללי הצניעות המנוסחים בספרות ובהלכה.¹³⁴ גברים התקשטו בזהב ובפנינים למרות האיסור על הגבר.¹³⁵ קרוב לוודאי שמצב זה היה חלק מההתפתחות בלבוש ובקישוט, שהתבטאה, בין היתר, בהעסקה של אופנות לבוש.¹³⁶ באשר לנשים, ייתכן שבחיקוי הגברים בלבושם ביקשו הנשים להצהיר על מעמדן, ואולי היה זה גם ביטוי לשקיעה בחיי המותרות, להתרחקות מן הנורמות ההלכתיות ומערכי הדת והמסורת.¹³⁷ בחברה זו רווח גם הנוהג של שאילת בגדים ותכשיטים בין גברים ונשים, אולי מסיבות כלכליות, רגשיות ואולי גם בשל רצונם של בני המעמדות הנמוכים להידמות למעמדות הגבוהים בלבוש ובקישוטי הגוף.¹³⁸ כמו כן, לפריט לבוש מסוים היו כמה וכמה משתמשים, ובמיוחד אצל בני זוג, וכן השפחות. מעיד על כך מקרה של מוסלמי אדוק מקירואן שהופיע במסגד בתפילת יום שישי כשהוא לבוש בגד של אשתו כיוון שכיבס את הבגד היחיד שלו.¹³⁹ במקרה

130 קרויס, קדמוניות, ב'2, עמ' 29-30; איילי, פועלים, עמ' 55-56; מלכא, הלכה, עמ' 80, 81.
131 הרב מבהיר כי שאל את הטלית ללבישה ולא כדי לשאת עליה משאות, בבלי, תענית כג ע"ב.

132 בבלי, בבא בתרא קכא ע"א, תענית לא ע"א.

133 בבלי, ביצה לו ע"ב; תוספתא, יום טוב ד, ו, עמ' 207, ראה גם: 'שניים שהיו ישנים בטלית אחת', תוספתא, ברכות ב יז, עמ' 5, ואף זה סימן לעניות, קרויס, קדמוניות, ב'2, עמ' 201.

134 דראושה, האישה, עמ' 79, 117.

135 שם, עמ' 78, 295.

136 שם, עמ' 167; הירש, המראה החיצוני, עמ' 114.

137 דראושה, האישה, עמ' 79; הירש, המראה החיצוני, עמ' 109.

138 דראושה, האישה, עמ' 182-183.

139 גויטיין, חברה, ד, עמ' 154, 396, הערה 25.

אחר, אחת השפחות לבשה בגד 'מְטֶרֶף' של גבר לאחר שתיקנה אותו.¹⁴⁰ עדות נוספת לחילופי בגדים בין גברים ונשים עולה משפע הכללים וההוראות ההלכתיים שקבעו את המותר והאסור בלבושם של גברים ונשים. בהם קיימת ההוראה האוסרת על הגבר ללבוש משי, בעוד שלנשים הותר,¹⁴¹ וכן האיסור על גבר לענוד תכשיטי זהב, שהיו מותרים לנשים.¹⁴² הוראות אחרות קבעו את מידות האורך והרוחב של בגדי הנשים בהשוואה למלבושי הגברים. הן הדגישו שנשים תלבשנה בגדים רחבים, אטומים וארוכים ותעטפנה בכיסויי פנים וראש, אך לא תלבשנה 'עמאמה'.¹⁴³ כאשר לצבעי המלבושים, הצבעים לבן, שחור וירוק שימשו אצל שני המינים, אך נאסר על הגברים ללבוש בגדים צבעוניים, בצבע צהוב או בגווני שונים של אדום.¹⁴⁴ הוראות ואיסורים אלה בוודאי נקבעו כדי לשמור על גבולות ברורים בין מלבושי שני המינים, אשר בפועל לא תמיד הקפידו בהם.¹⁴⁵ אפשר שיש בכך גם עדות על השפעתם של מנהגי לבוש שונים שנקלטו מבחוץ ועל מאבקם של חכמי ההלכה במנהגים אלה, שלא זכה להצלחה יתרה.¹⁴⁶

סוגיית לבוש ומגדר מעסיקה גם את המחקר האנתרופולוגי. מחקרים רבים מציינים רכיבים שונים בבגד המעניקים לו זהות מגדרית, כגון הצבע, הצורה, הדוגמה, הברד וכן אופן הלבשה של הבגד.¹⁴⁷ המחקרים מתייחסים גם לחילוף הבגדים בין גברים ונשים, ונבדק גם ההיבט הפסיכולוגי של המעשה. אחת הסברות היא כי יש בכך גילוי של הזדהות עם המין השני בצרכיו ובכאביו, ובעיקר בין בעל ואישה. סברה נוספת היא שיש כאן רצון בחילוף תפקידים בין הצדדים לשחרור מהחובות ומהאחריות בחיי היום יום.¹⁴⁸ במעשה זה מעניין במיוחד חלקן של הנשים. הידיעות שבגניזה מלמדות כי נשים היו מעורבות בחיים הכלכליים, עוסקות בקנייה ובמכירה,¹⁴⁹ עובדות,

140 'מְטֶרֶף' נזכר בגניזה כסוג של קישוט, ואולי הכוונה לאמרות המקושטות בצבע שונה מצבעו של המלבוש, גויטיין, שם, ד, עמ' 396, הערה 26. המונח נזכר במקורות מוסלמיים ונראה שהכוונה למלבוש עליון בעל פסים בשוליים, בשימוש גברים ונשים, בסול, מידע, עמ' 57; דראושה, האישה, עמ' 74, 107-108, 205; עודה, המכתבים, עמ' 63.

141 הירש, המראה החיצוני, עמ' 41, 94.

142 הירש, שם, עמ' 114.

143 שם, עמ' 114-115. בחדית' נזכר כי היו נשים שחבשו 'עמאמה' וחכמים ראו בכך מנהג מגונה, שם, עמ' 115.

144 שם, עמ' 109, 116, 210.

145 שם, עמ' 114, 115, 211.

146 הירש, שם, עמ' 92.

147 סלינס, תבונה, עמ' 180, 182-183.

148 פלוגל, פסיכולוגיה, עמ' 119-121.

149 גויטיין, חברה, ג, עמ' 181.

מפרנסות ומנהלות את עסקי הבעל בהיעדרותו.¹⁵⁰ הנשים אף בעלות רכוש, נמצאות בקשר עם פקידי ציבור ועם רופאים, ואלה בעיקר גברים. כמו כן, הן מופיעות בציבור בעת חלוקת המצרכים של שירותי הסעד הקהילתיים וגם בבתי דין מוסלמים.¹⁵¹ מנקודת המבט של המחקר האנתרופולוגי, ניתן לראות במנהגן של נשים ללבוש בגדי גברים הצהרה על היותן במעמד שווה לגברים בפרנסה ובעבודות שבאופן מסורתי היו נחלתם של הגברים.¹⁵² ייתכן שהיה זה אף ביטוי לרצונן של הנשים להינתק מן המסורת וליהנות מחופש הבחירה בדברים שונים, כולל מלבושים.¹⁵³ בוודאי אין הכוונה כאן לטעון כי לבני חברת הגניזה הייתה השקפת עולם סדירה ומגובשת של שוויון בין המינים. זוהי מחשבה של העידן החדש שאינה עולה בקנה אחד עם האופן שבו תפשו בני חברת הגניזה את מציאות חייהם. עם זאת, ייתכן שהייתה להם מידה של הכרה בחוסר שוויון מגדרי, והנשים, בלובשן בגדי גברים, ביטאו את רצונן לאזן חוסר שוויון זה, אף אם לא השמיעו את דעתן בפה מלא.

סיכום

ממעט הידיעות המצויות בגניזת קהיר מתקבל הרושם כי מלבושי גברים ונשים נבדלו בעיקר בסוגים מסוימים של מצנפות ומכנסיים, שכלל הנראה שימשו גברים בלבד. מצנפת ה'עמאמה' נזכרת במידה רבה. כמו כן, נזכרות המצנפות גדולות המימדים, 'פְּקִיאר' ו'מְפֻנְרָה', שעיתרו את ראשיהם של ראשי ישיבות ונכבדי קהל למיניהם, וכולם גברים. נראה שהופעה במצנפות אלה, שהייתה סמל מעמד וגם נבעה מרגש דתי עמוק, לא הייתה מקובלת אצל הנשים, כפי שניתן להבין גם מדברי הגניזי של יפת על השימוש ב'עמאמה' בקרב הנשים. למלתחה הגברית שייכים אף ה'סְרַאוּיל', המכנסיים, שעד כה לא נמצאה בגניזה כל עדות לחיבור שלהם לנשים, כנראה מטעמי צניעות. מלבוש נוסף היה ה'מְקַנְר', בגד רחב ובעל ערך, שבו התכבדו נכבדי קהל, וכולם גברים.

מלבושים אופייניים לאישה היו מגוון רחב של צעיפים וכיסויי ראש, שנשים הרבו להשתמש בהם כנראה מטעמי צניעות, וכן תכשיטים. מלבושים של אנשי צבא, כגון גלימות וחגורות, בדומה לכלי נשק, שלפי יפת היו ממלבושי הגבר ואסורים

150 שם, עמ' 133-135, 141, 145, 253-254.

151 על מעמד האישה ראה גויטיין, חברה, ג, עמ' 312-359; הנ"ל עמדת האישה, עמ' 177-179.

152 הוטשקיס, בגדים, עמ' 12; רוש, סימבוליזם חברתי, עמ' 421-422; דייוויס, אופנה, עמ' 48-47; פישר, עניין של מלתחת בגדים, עמ' 245, 251-252, 264. ראה גם המחקר על הנשים במצרים שעבדו בשדה, היו בעלות חנויות ומסעדות והתלבשו כגברים, כביטוי

לרצונן שתייחסו אליהן בדומה לגברים, ראף, גלוי ונסתר, עמ' 129.

153 פישר, עניין של מלתחת בגדים, עמ' 255; ליפובצקי, אופנה, עמ' 112.

לשימוש האישה, אינם נזכרים בגניזה. מתקבל על הדעת שיהודים לא מצאו בהם כל שימוש, ולכן לא הכניסו אותם למלתחותיהם כלל וכלל. בקרב המוסלמים מצאנו כי לפחות חלק מן המלבושים הללו שימשו גם נשים במידה מסוימת.

מלבושים רבים אחרים, ובעיקר גלימות עליוניות וכיסויי ראש, היו בשימוש גברים ונשים כאחת, ולא מצאנו אף לא ידיעה אחת בגניזה שתעיד על השוני ביניהם במראה או בחומר. יפת, המתיר שימוש משותף של שני המינים במלבושים אלה, מציין את אופן הלבוש כנתון המבדיל בין מלבושי שני המינים. ייתכן שהתכוון לכך שנשים יקפידו על מראה צנוע יותר בלבושם, והגברים יימנעו מתוספות של קישוטים או של תכשיטים בבגד. לשאלה כיצד אנשים נהגו בפועל, הידיעות שבגניזה נותנות לנו סיבות טובות להניח כי פרט למלבושים שסימנו את המלתחה הגברית, שציינו לעיל, אנשים לא הקפידו באיסורי החכמים יתר על המידה. גברים התעטפו בבגדים בהירים, צבעוניים ומבריקים ובמיטב המשי והפשתן. את חלקי הבגד הצמידו באמצעות תכשיט, שבוודאי שימש לבגד גם קישוט. הנשים, מצדן, הרבו ללבוש לבן למרות איסור מפורש. יתרה מזו, גברים ונשים, ובמיוחד בני זוג, נהגו להחליף במלבושיהם. אין כל ודאות שנהגו כך ביום יום, אך הידיעות שברקנו מעידות כי עשו זאת בנסיבות של מצוקה כלכלית, באירועים משמחים, ואולי אף מסיבות רגשיות ובתפקידים חוצי מגדר, כמו עזרה בכלכלת הבית מצד נשים.

נראה שבדומה לחברה המוסלמית, שקלטה סגנונות אופנה ולבוש מבחוץ ואימצה אותם, למרות הגבלות ואיסורים של חכמי ההלכה ביחס למלבושי שני המינים, אימצו שכניהם היהודים אותם המנהגים ונהגו לפיהם, בניגוד להלכה ולדעתם של חכמים. מציאות זו הייתה ידועה לחכמי הדור, והיא לא נעלמה מעיניהם. שרירא גאון ובנו האי, וכן הרמב"ם ובנו רבנו אברהם היו מודעים לעוצמה של מנהג המקום ולמידת ההשפעה שלו על התנהגות האדם. מרביתם אף הציעו להתחשב בגורם זה בשאלת האסור והמותר במנהגם של שני המינים במלבושים, ואפשר שראו בכך כורח המציאות שיש להשלים עמו. מחקרי הגניזה על הלבוש בחברה היהודית הים תיכונית האירו את עינינו בכך שלבוש היהודים לא היה שונה במידה משמעותית מלבוש בני תקופתם המוסלמים, כיוון שלא היה להם עניין להיראות שונים מהם.¹⁵⁴ מכלל הידיעות שהצגנו לאורך דיון זה מגניזת קהיר, מדבריי הגאונים, מחיבורי ה'מקאמה' ואחרים, נמצאנו למדים כי יחסי גומלין ושיח בין שתי החברות התקיימו גם סביב מנהגי הלבוש בקרב גברים ונשים.

154 גויטיין, חברה, ד, עמ' 195; כלפון-סטילמן, לבוש נשים; הנ"ל, לבוש ערבי, עמ' 56; מולד-אזה, הלבוש, בהקדמה, וכן עמ' 144; הירש, המראה החיצוני, עמ' 141.

רשימת קיצורים ביבליוגרפיים

- אבן אלג'וזי, אלמדהש:
 אבי الجوزي, عبد الرحمن بن علي بن جعفر، المداهش، بيروت. 1973.
- אבן כת'יר, אלבראיה ואלנהאיה:
 ابن كثير، اسماعيل بن عمر، البداية والنهاية، 1-4، بيروت، الرياض. 1966.
- אבן עבד רבה, אלעקד אלפריד:
 ابن عبد ربه، احمد بن محمد، العقد الفريد، 1-4، القاهرة. 1928.
- אבן קתיבה, עיון אלאח'כאר:
 ابن قتيبة، عبد الله بن مسلم، عيون الاخبار، 1-4، القاهرة. 1963.
- אברהם אבן עזרא, פירושי התורה (מהדורת וייזר):
 אבן עזרא – פירושי התורה לרכינו אברהם אבן עזרא, ויקרא, במדבר, דברים (מהד' וייזר), ירושלים תשל"ו.
- אברהם בן יצחק, ספר האשכול:
 אברהם בן יצחק (אב בית דין מנרבונא, 1110-1179), ספר האשכול, א-ב (בעריכת ח' אלבק), ירושלים תשמ"ד.
- אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק (מהדורת דנה):
 ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם: כתאב כפאיה אלעאבדין (הכרך השני מתוך החלק השני, מהדורת דנה), רמת-גן 1989.
- אברמסון, עניינות:
 ש"ק אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד.
- רב נסים גאון:
 ש"ק אברמסון, רב נסים גאון – חמשה ספרים, ירושלים תשכ"ה.
- אטינגהאוזן, ציור ערבי:
 R. Etinghausen, Arab Painting, Cleveland 1962.
- איילי, פועלים:
 מ' איילי, פועלים ואומנים – מלאכתם ומעמדם בספרות חז"ל, גבעתיים 1987.
- אליעזר ממיץ, ספר יראים (מהדורת שיף):
 ספר יראים לר' אליעזר ממיץ (מהדורת שיף), א-ב, ווילנא תרס"ב.
- אסף, תשובות הגאונים:
 ש' אסף, תשובות הגאונים, ולקוטי ספר הדין להרב ר' יהודה ברצלוני, ירושלים תרפ"ז.
- אצבהאני, כתאב אלאע'אני:
 ابو الفرج الاصبهاني، عني بن الحسين، كتاب الاغاني، 1-16، القاهرة. 1963.
- בירמן, טראז:
 I. A. Bierman, 'Tiraz', Dictionary of Middle Ages, 12, pp. 61-62.
- בלאו, מילון:
 ' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו.

בן־ששון, סיציליה:

מ' בן־ששון, יהודי סיציליה 825-1068, תעודות ומקורות, ירושלים תשנ"א.

----- צמיחת הקהילה:

מ' בן־ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם – קירואן, 800-1057,

ירושלים תשנ"ו.

----- ראשי ציבור:

מ' בן־ששון, 'ראשי הציבור בצפון־אפריקה, הדמות והתדמית – היצירה הספרותית

כמקור היסטורי', פעמים, 26 (תשמ"ו), עמ' 132-162.

בנעט, חלוקא דרבנן:

ד"צ בנעט, חלוקא דרבנן, "חיבור יפה מן הישועה" ומסורת איסמלאמית, תרביץ,

כד (תשט"ז), עמ' 331-336.

בסול, מידע:

א' בסול, מידע בספרות הערבית על הלבוש במאה ה־11 עד מחצית המאה ה־13

בעירק, סוריה ומצרים, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך של האוניברסיטה העברית

בירושלים, 1966.

גויטיין, אריגים:

S. D. Goitein, 'Two Arabic Textiles', JESHO, 19 (1976), pp. 221-224.

----- חברה:

S. D. Goitein, A Mediterranean Society, Berkeley, Los Angeles, London

1967-1993.

----- מכתבי סוחרים:

S.D. Goitein, Letters of Medieval Jewish Traders, Princeton 1973.

----- נשיאי מוצול:

גויטיין, 'נשיאי מוצול וחורבן בתייהם ברעידת אדמה (אביב 1237)', ספר היובל ל'

ברסלבי (ברסלבסקי), ירושלים תש"ל, עמ' 486-501.

----- עמדת האישה:

שד גויטיין, 'עמדת האישה לפי כתבי הגניזה', דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי

היהדות, ב, עמ' 177-179.

----- הפרשה:

ש"ד גויטיין, 'הפרשה האחרונה בחיי רבנו יהודה הלוי לאור כתבי הגניזה', תרביץ,

כד (תשט"ו), עמ' 21-47.

----- צוואות:

ש"ד גויטיין, 'צוואות ממצרים בתקופת הגניזה', ספונות, ח (תשנ"ד), עמ' קה-קכו.

----- רבנו אברהם:

ש"ד גויטיין, 'רבנו אברהם בן הרמב"ם וחוגו החסידי', תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ'

181-197.

גויטיין ופרידמן, ספר הודו, א:
ש"ד גויטיין ומ"ע פרידמן, יוסף אללברי סוחר-הודו הגדול, תעודות מגניזת קהיר
(ספר הודו א), ירושלים תשס"ט.

גיל, ארץ-ישראל:
מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), א-ג, תל אביב
תשמ"ג.

----- במלכות :
מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, א-ד, תל אביב 1997.
----- משי:

M. Gil, 'References to Silk in Geniza Documents of the Eleventh Century
A.D, JNES, 61 (2002), pp. 31-38.

----- תסתרים:
מ' גיל, התסתרים, המשפחה והכת, תל אביב תשמ"א.
גילמן, לבוש:

C. P. Gilman, *The Dress of Women – A Critical Introduction to the Symbolism
and Sociology of Clothing* (Edited by M. R. Hill & M. J. Deegan), Connecticut,
London 2002.

גינצבורג, שאלות ותשובות:
י' גינצבורג, שאלות ותשובות הגאונים מן הגניזה אשר במצרים, ניו יורק 1968.
גלברד, לפשוטו של רש"י :
ש"פ גלברד, לפשוטו של רש"י – באור לפירוש של רש"י על התורה, דברים,
ירושלים 1980.
דייוויס, אופנה:

F. Davis, *Fashion Culture and Identity*, Chicago 1992.

דווי, השלמות:
R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, I-II, Leyde- Paris 1967³.
----- מילון:

R. Dozy, *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les arabes*,
Amsterdam 1845.

דעת סופרים:
תורה, נביאים כתובים, דברים – עם תרגום אונקלוס, רש"י, בעל הטורים עיקר
שפתי חכמים, תולדות אהרון ועם פירוש דעת סופרים על פי רבותינו הקדמונים
(מהר"ח"ד רבינוביץ), ירושלים 1962.

דראושה, האישה:
ק' דראושה, האישה, לבושה וקישוטיה במשרק האיסלאמי, מראשית האסלאם
ועד לנפילת הח'ליפות העבאסית – היבטים דתיים, ספרותיים ואמנותיים, חיבור
לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, א-ב,
ירושלים, 1999.

הוטשקיס, בגדים :

V. R. Hotchkiss, *Clothes make the Man – Female Cross Dressing in Medieval Europe*, New York and London 1996.

הוניג, על מהדורתו:

מ"מ הוניג, 'על מהדורתו החדשה של ספר המשכיל, ירושתנו, א (תשס"ז), עמ' קצו-רמ.

הירש, המראה החיצוני:

ה' הירש, המראה החיצוני ויחסי המגדר בחברות מוסלמיות טרום מודרניות לפי מקורות ערביים-אסלאמיים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת חיפה, 2004.

הלכות גדולות (מהדורת הילדסהיימר):

ספר הלכות גדולות (לר' שמעון קיירא, מהד' הילדסהיימר), א-ג, ירושלים תשל"ב.

חי רקח, מעשה רקח:

מסעוד חי רקח, ספר מעשה רקח על הרמב"ם, א-ד, ירושלים תשל"ו.

אלחריזי, תחכמוני (מהדורת טופרובסקי):

י' אלחריזי, תחכמוני (מהדורת טופרובסקי), תל אביב תשי"ב.

----- תחכמוני (מהדורת יהלום):

י' אלחריזי, תחכמוני, או מחברות הימן האזרחי (ההדירו: יהלום וקצומטה), ירושלים תש"ע.

יסטורב, מילון:

M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, I-II, New York 1950.

כלפון-סטילמן, טקסטילים :

Y. Stillman, 'Textiles and Patterns come to Life through the Cairo Geniza', *Islamic Textile Kunst des Mittelalters: Aktuelle Probleme*, V (1997), pp. 35-52.

----- כתובות :

י' כלפון-סטילמן, 'כתובות הגניזה כמקור ללבוש האשה בימי הביניים', תעודה א (תש"ם), עמ' 149-160.

----- לבאס:

Y. K. Stillman, 'Libās', *EP*, pp. 732-750.

----- לבוש מצרי:

י' כלפון-סטילמן, 'הלבוש המצרי בימי הביניים', משאת משה (בעריכת: עזרא פליישר ואחרים), ירושלים תשנ"ח, עמ' 237-245.

----- לבוש נשים:

Y. K. Stillman, *Female Attire of Medieval Egypt according to the Trousseau Lists and Cognate Material from the Cairo Geniza*, Ph.D. diss., University of Pennsylvania 1972.

----- לבוש ערבי :

Y. K. Stillman, Arab Dress – A short History from the Dawn of Islam to Modern Times, Leiden 2000.

----- מלתחה:

Y. K. Stillman, 'The Wardrobe of a Jewish Bride in Medieval Egypt', in: D. Noy & I. Ben-Ami (Eds.), Folklore Research Center Studies, 4 (1974), pp. 297-304.

כלפון-סטילמן וסנדרס, טראז:

Y. K. Stillman and P. Sanders, *Ṭirāz*, Encyclopedia of Islam², pp. 534-538

לויין, אוצר הגאונים :

ב"מ לויין אוצר הגאונים, א-יג, ירושלים וח'יפה תרפ"ה-תש"ד.

ליברמן, תוספתא כפשוטה:

ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, א-ד, ניוארק תשט"ו-תשכ"ב.

ליין, מנהגים:

E. W. Lane, An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians, London 1895.

----- מילון:

E. W. Lane, An Arabic – English Lexicon, 1-8, Beirut 1968.

ליפובצקי, אופנה:

G. Lipovetsky, The Empire of Fashion – Dressing Modern Democracy (Trans.), Princeton 1994.

למדן, מעמד האישה:

ר' למדן, מעמד האישה היהודיה בארץ-ישראל, סוריה ומצרים במאה ה"ז, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל אביב, תשנ"ב.

לפידות-פירילה, מהפריפריה:

ע' לפידות-פירילה, 'מהפריפריה למרכז השיח התרבותי': כיסוי הראש בתורכיה המודרנית של שנות השמונים, נשים ומגדר במזרח התיכון במאה העשרים (עורכות: רות רווד ונוגה אפרתי), ירושלים תשס"ט, עמ' 138-155.

מאיר, לבוש ממלוכי:

L. A. Mayer, Mamluk Costume, Genève 1952

מולד-ואזה, הלבוש:

א' מולד-ואזה, הלבוש בחברה היהודית היס-תיכונית בראי מסמכי הגניזה הקהירית, אמצע המאה ה'י-אמצע המאה ה"ג, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"א.

מילר, תשובות:

י"ה מילר, תשובות גאוני מזרח ומערב, ירושלים תשכ"ז.

מלכא, הלכה:

ש' מלכא, הלכה למעשה בתולדות הלבוש בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך של אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשנ"ח.

מסעודי, מרוג' אלד'הב:

المسعودي، ابو الحسن علي بن حسين، مروج الذهب ومعادن الجوهر.

C.Barbier de Meynard & Pavet de Courteille (Eds.), 1-9, Paris 1861-1917.

----- מרוג' אלד'הב (1973):

المسعودي، ابو الحسن علي بن حسين، مروج الذهب ومعادن الجوهر، 1-4، مصر. 1973

משולם מוולטרה, מסע :

משולם מוולטרה, מסע בארץ-ישראל בשנת רמ"א (מהד' אברהם יערי), ירושלים

תש"ט.

סלינס, תבונה:

M. Sahllins, Cultural and Practical Reason, Chicago 1976.

ספרי דברים (מהדרות פינקלשטיין):

ספרי על ספרי דברים (מהד' א"א פינקלשטיין) ניו יורק וירושלים תשנ"ג.³

עבידי, הלבוש הערבי:

العبيدي، صلاح حسين، الملابس العربية والاسلامية في العصر العباسي الثاني، بغداد. 1980

עודה, המכתבים :

צ' עודה, המכתבים הערביים של הסוחרים היהודים בגניזת קהיר במאה האחת-

עשרה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל אביב

תשנ"ב.

פיפונייר ומאן, לבוש:

F. Piponnier & P. Mane, Dress in the Middle Ages (Trans.), New Haven and

London 1997.

פירושי סעדיה גאון (מהדרות קאפח):

פירושי רבנו סעדיה גאון על התורה (מהד' י"ד קאפח), ירושלים תשכ"ג.

פישר, עניין של מלתחת בגדים :

G. V. Fischer, 'A Matter of Wardrobe ? Marry Edwards Walker, a Nineteenth-

Century American Cross-Dresser', Fashion Theory, 2, issue 3 (1998), pp.

243-268.

פלוגל, פסיכולוגיה:

J. C. Flugel, The Psychology of Clothes, London 1966.

פנטון, מפגש:

P. B. Fenton, 'A Meeting with Mimonides', BSOAS, 45 (1982), pp. 1-4.

פרידמן, כיסוי פנים:

מ"ע פרידמן, 'ההלכה כעדות לחיי המין אצל היהודים שבארצות האסלאם בימי-

הביניים: כיסוי הפנים ונישואי "מתעה"', פעמים, 45 (תשנ"א), עמ' 89-107.

----- נידה:

מ"ע פרידמן, 'הרחקת הנידה והמינות אצל הגאונים, הרמב"ם ובנו ר' אברהם

על פי כתיב גניזת קהיר, המאמר התפרסם בחלק העברי של: A. Hyman (Ed.),

Maimonidean Studies, I, New-York 1990, pp. 1-21.

אלצאבי, רסום דאר אלח'לאפה:

الصابي، هلال بن المحسن، رسوم دار الخلافة، بيروت 1986.

קויפמאנן, תשובת שאלה:

ד' קויפמאנן, 'תשובת שאלה לרבינו שרירא ורב האי בענין המעביר שער בית השחי', תורתן של גאונים (בעריכת י' יודלוב וש"ז הבלין), ה (תשנ"ב), עמ' 140. קוימירסקי, מילון:

A. de Biberstein – Kazimirski, Dictionnaire arabe-français, 1-2, Paris 1860.

קלונימוס בן קלונימוס, אבן בוחן (מהדורת הברמן):

קלונימוס בן קלונימוס, אבן בוחן (מהדורת הברמן), תל אביב תשט"ז.

קרויס, קדמוניות :

ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, א/1-ב/2, ברלין-וינה תרפ"ב-תש"ה.

ראף, גלוי ונסתר:

A. B. Rugh, Reveal and Conceal – Dress in Contemporary Egypt, New York 1986.

רבנו מיוחס, פירוש לדברים:

רבנו מיוחס ב"ר אליהו, פירוש על ספר דברים (מהד' י"מ כץ), ירושלים 1968.

רב נסים גאון, חיבור יפה (מהדורת אוברמן):

R. Nissim b. Yaa'qob, Studies in Islam and Judaism – The Arabic Original of Ibn Shahin's Book of Comfort known as the Hibbur Yaphe of R. Nissim B. Ya'aqobh (Edited by J. Oberman), New Haven 1933.

רבנו נסים, חיבור יפה (מהדורת הירשברג):

רבינו נסים בן יעקב מקירואן, חיבור יפה מהישועה (מהדורת הירשברג), ירושלים תשי"ד.

רוג'רס, לבוש:

P. W. Rogers, Cloth and Clothing in Early Anglo-Saxon England, York 2007.

רוזן, ציד הצבייה:

ט' רוזן, ציד הצבייה – קריאה מגדרית בספרות העברית מימי הביניים, ירושלים תשס"ו.

רוש, סימבוליזם חברתי :

M. E. Roache, 'The Social Symbolism of Women's Dress', in: J. M. Cordwell & R. A. Schwarz (Eds.), The Fabric of Culture- The Anthropology of Clothing and Adornment, The Hague, Paris, New York 1979, pp. 415-422.

רייך, מבוא:

מ' רייך, 'מבוא ל"יראים השלם", ספרו של רבינו אליעזר ממין, סיני – ספר יובל, ירושלים תשי"ח, עמ' שנו-שעב.

רמב"ם, משנה תורה:

הרמב"ם, משנה תורה (מהד' הרב שמואל תנחום רובינשטיין), ירושלים תשל"ב-תשל"ט.

רס"ג, תפסיר (מהדורת דירינבורג):

רס"ג, תפסיר אלתוריה באלערביה (תרגום חומשי תורה בלשון ערבית, מהד' נ"י דירינבורג), פריז 1893.

רצהבי, ילקוט:

י' רצהבי, ילקוט המקאמה העברית, ירושלים תשל"ד.

שירמן, השירה בספרד הנוצרית:

ח' שירמן, תולדות השירה בספרד הנוצרית (ערך, השלים וליווה בהערות עזרא פליישר), ירושלים תשנ"ז.

----- השירה בפרובאנס:

ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, 1/א-2/ב, ירושלים תשל"ב.

----- לתולדות השירה:

ח' שירמן, לתולדות השירה והדראמה העברית – מחקרים ומסות, א, ירושלים תשל"ט.

שליזינגר, לבוש:

ד' שליזינגר, לבוש האשה היהודיה בארץ־ישראל בתקופה הרומית לאור הממצא הארכיאולוגי, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן, תשס"ג.

שפרבר, מנהגים:

ד' שפרבר, מנהגי ישראל – מקורות ותולדות, א-ח, ירושלים 1989-2007.

----- תרבות חומרית:

ד' שפרבר, תרבות חומרית, א-ב, ירושלים תשנ"ד, תשס"ו.

מפתח כתבי הגניזה

המכון המזרחני, סנט פטרסבורג 41c, דף 184 ב-185 א.

ENA 1822, f. 46

TS 8 J 20.5

TS 12.133

TS 12.289

TS 13 J 15.19

TS 20.175

TS 20.76

TS Arabic Box 51.80

TS NS J 184

TS NS J 284

ULC Or 1080 J 142